

UOT 801.81

TOY MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ TERMİNLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: i_musayeva83@mail.ru

Açar sözlər: mərasim, göbəkəsmə, adaxlı, nişanlı, duvaq

İstər tarixi, etnoqrafik, istərsə də dil və mədəniyyət aspektindən öyrənilməsi labüd olan mərasim leksikasında etnolinqvistik amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılması məqsədəuyğundur. Belə ki, orta q tarixə malik olan türk dillərinin mərasim leksemlərinin struktur-semantik və funksional təkamülünün tədqiqi olduqca vacibdir və bu araşdırmaların tutarlı faktlar və nəticələr ortaya qoya bilməsi danılmazdır. Nümunələr əsasında bu leksemlərə nəzər salsaq, bəzi sözlərin semantik diferensiyaya uğradığının, bəzilərinin isə fonetik baxımdan fərqlənsələr də, semantik cəhətdən paralellik təşkil etdiyini görə bilərik. Məsələn: *kürəkən, küdəki, güyəgü, göygü, göy* kürəkən sözünün müxtəlif türk dillərində işlənən derivatlarıdır.

Azərbaycan və türk dillərinin mərasim leksikalarını müqayisəli şəkildə tədqiq etdikdə belə bir mənzərə yaranır ki, məhz mərasim leksikasına daxil olan söz və ifadələr dilin daha qədim dövrlərinə aid leksik-semantik xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bəzən müqayisə edilən bu dillərin tərkibində elə sözlərə rast gəlinir ki, onları digər türk dillərində də olduğu kimi müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: türk dilində işlədilən *soy-sop (nəsil-nəcabət, soy, kök, tayfa)* sözü paragenonimlərə aid edilə bilər. Belə ki, türk dilindən əlavə, bu sözə qaraim dilində də сой-соп şəklində təsadüf edilir ki, bu dildə qeyd edilən leksik vahid “ailə” mənasında işlədilir.

Türk və Azərbaycan dillərində mərasim leksikası ilə bağlı araşdırmalara nəzər saldıqda dilçilik ədəbiyyatında bu qəbil tədqiqatların az olması faktı ilə üz-üzə dayanırıq. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olan mərasim leksikasının araşdırılması, düşünürük ki, tutarlı faktlar və nəticələr ortaya qoya bilər. Oğuz qrupu türk dillərinin leksikası müxtəlif aspektlərdən fərqli şəkildə işıqlandırılır. Məsələn: Y.Çunqayev öz tədqiqatında türkmən və qədim türk dilinin venger dili ilə əlaqələrini işıqlandıraraq venger dilində türk paralellərindən söhbət açır və s.

Biz isə mərasim leksikasını araşdıraraqən bir o qədər də fərqli dilləri deyil, oğuz qrupu türk dillərinə daxil edilən Azərbaycan və başqa türk dillərinin materiallarına əsaslanırıq. Bu dillərdə mərasim leksikası kifayət qədər geniş işıqlandırılmamış və tipoloji araşdırmaya, linqvistik təhlilə cəlb edilməmişdir.

Türk dillərinin mərasim leksikasında işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edən leksik vahidlərdən biri *duvaq* sözüdür. *Duvaq* tarixən türk qızlarının toy zamanı bədnəzərdən qorunmaq üçün istifadə etdikləri vasitə, örtükdür. Evlilik mərasimində həyat yoldaşlarının üzünü ilk dəfə gördüklərinin sübutu kimi duvağı bəy özü açmış, rənginə gəldikdə, saray gəlinləri qırmızı, sadə xalq isə bənövşəyi, ağ, mavi rənglərdən istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *duvaq* 2 mənada göstərilmişdir:

1) (etnoqr.) gəlin gedən qızın üzünü örtən tül örtü. Məs: Gül düxtərinin ərusi yetmiş; Gülgün duvağın başına örtmüş. (Xətayi)

2) məc. Təşbehlərdə “örtü” mənasında. Qapqara bir duvaqla örtülmüşdür göy saray. (R.Rza) [1, 710]

Bu terminin etnoqrafik yaşına nəzər salsaq, “Kitabi Dədə Qorqud”da eyni fonetik tərkibdə, eyni anlamda işləndiyinin şahidi olarıq. Məs: Selcan xatun aydır: - Tatlu dəməğ tutubanı soruşmadım, al duvağım altında söyləşmədim. [2,116]

İzahlı lüğətdə həmçinin termininin bir çox törəmələrinin izahı verilmişdir: duvaqqapma (is. ədəb. xalq dastanlarının axırında, adətən, gəlini tərifləyən və ona nəsihət verən aşiq şeri) duvaqlı (üzündə duvaq olan, üzü örtülü), duvaqlıq (duvağa yarayan duvaqlıq tül), duvaqlanmaq (üzünə duvaq çəkilmək).

Türkiyə türkcəsində “*duvak, tuvak, tuğak*” sözləri fonetik baxımdan fərqlənsə də, semantik cəhətdən eyni funksiyanı daşıyır. Türk dilinin sözlüyündə leksemin 3 mənası göstərilmişdir:

- 1) *isim* Gəlinin başını, bəzən də yüzünü örtən dantel və ya tülün örtü.
- 2) Küp, tandır, baca və b.nın taş və ya torpaktan yapılmış kapağı.
- 3) Yeni doğan bazı bebeklərin doğduğu zaman başlarını çevrəleyen zar.

Türk dilinin leksik qatında işlənən “telli duvaklı” ifadəsi də bu sözün törəmələrindəndir. “Tel” dedikdə gəlinlərin başlarına taxdıqları gümüş rəngli simdən düzəldilmiş tellərdən söhbət gedir, hansı ki, toy günündə duvaqla birgə taxılır. Ayrı-ayrı türk dillərində işlənmə tezliyi dinamik olan *duvaq* leksik vahidinin semantik strukturu o qədər də çoxkomponentli deyil. Belə ki, müxtəlif türk dillərində fonetik fərqlərlə müşahidə olunan termin qırğız dilində *tubak*, özbəklərdə *tuvak*, bulqarlarda *devak*, qazaxlarda *tumak* (baş örtüyü), qaqauz dilində *duak* formasında işlənməsinə baxmayaraq, semantik məna sferası etibarilə bütün türk dillərində paralellik təşkil edir.

Evlilik mərasiminin ən önəmli atributlarından sayılan duvaq etnoqrafik termininin etimologiyasına gəldikdə isə, ingilis dilçisi Klausonun fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, sözün kökü Mahmud Kaşğarlının Divanında “*qapamaq, tıxamaq, bağlamaq*” anlamında işlənən “*tu*” feildir [4, 567]. *Tu-tog-tug* sözlərindən *tog-la-t qapamaq, qapatmaq* feillərinin törədiyini yazan dilçi alim sözün funksional məna keyfiyyətinin dəyişmədiyini göstərmişdir.

Türkcədə *tuğ, tuh*, kəlimələri “*doğmaq, doğurmaq*” anlamında, *ak (bəyaz)* sözü isə Altay türkcəsində *cənnət* anlamında işlənmişdir (B.Ögel). Quman-qıpçaq sözlüyündə *tuv*, Azərbaycan dilində *doğ* kəlimələri də *doğmaq*- insanın və ya heyvanın dünyaya gəlməsi anlamındadır. Qeyd edilən faktları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, duvağın bizə məlum olan örtük anlamından başqa “*doğmaq, törəmək*”, el arasında işlənən “*ağ günə çıxmaq*”, ata evinə qapalılığı, ər evinə isə yeni bir doğumu ifadə edən rəmzi mənaları da vardır.

Türk dillərində ilk baxışdan fərqli məna sferası ilə müşahidə olunan *duvaq* və *divar* sözlərinin mahiyyət etibarilə eyni funksiyaları yerinə yetirdiyini sübuta yetirən türk türkoloqu Adem Aydemir yazır: Türkcədə *tuvak-duvak* kəlməsiylə eyni kökdən gələn *tuvar-duvar* kəlməsi bir tərəfi digər tərəfdən ayıran yüksək əngəlin adı olmuş, *duvak* maddədən mənəni, *duvar* isə maddədən maddəni ayırmışdır [3, 624].

Duvaq leksik vahidinin etimologiyası ilə bağlı başqa bir variant isə *tuğak, tuvak, duvak* sözlərinin *tuv, tuğ, duv* (qapa, tıxa, ört) feillərinə - *ak* isim düzəldən şəkilçinin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlməsidir. V.V.Rodlovun lüğətində üç məna çərçivəsində qeyd olunmuşdur: “gəlini gizlədən qırmızı tül örtü, yeni doğulan körpənin örtüyü, örtük”. *Duvaq* və *duvar* sözləri müasir qaqauz dilində “v” foneminin düşməsi ilə müşahidə olunur və *duak, duar* formasındadır.

İnsan həyatının ən önəmli günü olan toy mərasimi ilə bağlı olan duvaq sözünün işlənmə dairəsi əhatəlidir və söz hazırda öz funksional keyfiyyətini itirməmiş, məna dəyişikliyinə uğramamış, əksinə, ilkin mənasını qoruyaraq semantik aspektdən xeyli genişlənmişdir.

Mərasimlər, onların etnoloji və mifoloji kökləri qədim türk tayfalarının tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etmək, eyni zamanda türksistemli dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu səciyyələndirməklə sıx bağlıdır.

Xalqın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu olan “Kitabi Dədə Qorqud” abidəsi türk dillərinə məxsus zəngin dil materialına malikdir. Burada işlənən mərasim leksemlərinin struktur-semantik və funksional təkamülünün tədqiqi, etnolinqvistik amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılması olduqca

vacib bir məsələdir. “Kitabi Dədə Qorqud”da toy mərasimi leksikası ilə bağlı olan *adaxlı* leksemi Azərbaycan dilinin, eləcə də bir çox türk dillərinin toy mərasiminin müəyyən mərhələsini əks etdirən adlardan biridir. Sözün etimologiyasına nəzər salsaq ümumtürk mənşəli *adək*, *yadək*, *ayaq* leksik vahidlərinin paragenonimlər olduğunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Adaxlı sözü “ada” feilindən olub və 2 mənada işlənmişdir: 1) ad vermək; 2) ad eləmək (nişanlamaq) deməkdir. Ada feilindən *adaq* ismi, ondan isə *adaxlı* sifəti əmələ gəlmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *adək* (*ayaq*), *adhaklıq* (*ayaklı*), *adhaklan* (*ayaklanmaq*) mənalarında verilən leksemin, Orxon və Yenisey abidələrində də semantik strukturunun çoxkomponentli olduğunu müşahidə etmək olar. Belə ki, adək sözü burada da semantik diferensiyaya uğrayaraq, “ayaq” anlamındadır. Məsələn: ***Bodun adək namastdı, yablak bol (taç) erdi. Səkkiz adaklıq barmen və s.*** “Kitabi Dədə Qorqud” da *adaxlı* leksemi lə sinonim olaraq yavuşlu, beşikkərtmə sözü də işlənmişdir. Məsələn: ***Bəglər, Allah Taala ana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, mənim qızım Baybörə bəy oğluna yavuşlu olsun*** [2, 52].

Azərbaycan dilindəki *adaxlı* termini, türkmən dilindəki *adağ*, *adağlı* sözü ilə fonetik baxımdan fərqlənsə də semantik cəhətdən paralellik təşkil edir. Belə ki, türkmən dilinin sözlüyündə *adağ* – ***Oğlan bilen qızı bir-birinə sataşdırmaq maksadı bilen yaşlığundan bellemeklik dabi, adağlı-çağalıda bir-birine bellenen qız və oğlan. Adağlanmaq öylenmeyi mejburlu daldır*** [5, 14].

Belə nəticə çıxır ki, xalq öz arasında evlənmə vaxtını əl ayağını bağlamaq vaxtının çatdığı kimi qiymətləndirmiş və buna uyğun olaraq adaxlı, adaxlanmaq sözləri yaranmışdır. *Ayaqaçdı, ayaqqaçma* terminləri *adaxlı*, *adaxlılıq* sözləri derivat olsa da, etnoqrafik termin kimi müxtəlif mənaları kəsb edirlər. Belə ki, ayaqqaçma – gəlinin toydan sonra ilk dəfə atasının evinə getmə adətidir.

Azərbaycan dilində adaxlı sözünün semantik ekvivalenti olaraq deyikli, nişanlı, bəlgəli və s. terminlər də işlənir. Bu terminlərə semantik baxımdan daha yaxın olan beşikkərtmə, göbəkəsmə etnoqrafik termini də eyni mənada işlənmişdir. Etnoqraf Həsən Quliyev yazır: *Göbəkəsmə və beşikkərtmə* niğah adətləri keçmiş Azərbaycan ailə-məişəti üçün o qədər də səciyyəvi bir hal deyildir. Qız və oğlanın göbəkləri kəsildikdən bir-birinə ad eləyirdilər. Bəzən beşikkərtmə zamanı oğlan anasının qundaqda olan qızı köynəyinin yaxasından salıb ətəyindən çıxarması ilə kifayətləndirilirdilər. Əksər rayonlarda qızın yatdığı beşiyin yan taxtasından bir balaca kərtir, bəzi hallarda onun boynundan və ya beşiyindən gümüş, qızıl pul asırdılar. *Beşikkərtmə, beşikkəsmə və göbəkəsmə* toy mərasimi adları “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” köhnə məişətdə uşaqların (oğlan və qızın) körpə zamanlardan bir-birinə adaxlı olması adəti mənasında qeyd alınmışdır.

Bu adlar iki müxtəlif leksik vahidlərin *beşik+kərt* (*kəs*) və *göbək+kəs* birləşmələrindən törəmişdir. Kərtmək feili kəsmək feilinin paragenonimidir. Tarixən dilimizdə geniş dairədə işlənmiş, hazırda isə məhdud dairədə dialekt və şivələrdə işlənəkdədir. Məsələn: “Kitabi Dədə Qorqud”da hər iki addan leksik paralel kimi istifadə edilmişdi: ***Baqdı-gördü bu otaq Banıçıçək otağıymış ki, Beyrəgin beşikkərtmə nişanlısı adaxlısıydı.*** Nişanlı sözünün dilimizdə formalaşması tarixi qədim olduğu kimi, müasir mərhələdə də işlənmə tezliyi də dinamikdir.

Nişan və nişanlı sözləri bu mənaları ifadə edən digər sinonim mənaları sözlərə nisbətən yüksək funksionallığa və geniş istifadə arealına malikdir. Bu adın törəmələri sırasında “kiçik nişan”, “böyük nişan” birləşmə konstruksiyalı toy adlarını da göstərmək olar. Nişan mərasimi kitabda *kiçik düğün*, toy mərasimi isə ulu düğün kimi də qeyd olunmuşdur. Məsələn: ***“Yalançı oğlu Yalançuq kiçi düğününün eylədi. Ulu düğününə vədə qoydı”.***

Qeyd edilən faktlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mərasim leksikasının xüsusiyyətləri yalnız semantik proseslərlə deyil, eyni zamanda fonetik proseslərlə də müəyyən edilə bilər. Düşünürük ki, mərasim leksikasına daxil olan leksik vahidlərin periferik fonetik xüsusiyyətləri onların etimoloji strukturunun izahında xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi yenilik. Ailə-məişət mərasimi ilə bağlı olan duvaq, beşikçərtmə, adaxlı, göbəkəsmə terminlərinin ümumtürk leksik qatına nəzər salınaraq, leksik, semantik və struktur xüsusiyyətləri geniş və müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın əhəmiyyəti. Tədqiqat işi etnoqrafiya terminləri lüğətinin hazırlanmasında, izahlı və etimoloji lüğətlərin tərtibində, mərasim və etnoqrafik leksika ilə bağlı tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: IV cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
3. Adem Aydemir. Türk dünyasının bazı düğün terimləri və “Al Duvak” geleneği üzerine. International Periodical For the Language and History of Turkish or Turkic Volume. 8/9, Summer, 2013.
4. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğat-it-türk. / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, 747 s.
5. Türkmen dilinin sözlüğü. Aşğabat: Türkmenistan SSR İllmlər Akademiyasının Neşriyatı, 1962.

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ОБРЯДАМИ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: обряд, нареченные, жених, обрученный, фата

Исследование структурно-семантической и функциональной эволюции лексем обрядов и их сравнительных этнолингвистических факторов является важным вопросом. В статье проведен лингвистический анализ обрядовых слов отдельных тюркских языков, различающихся фонетически, но семантически обозначающих одно и то же понятие. Этнолингвистические факторы исследованы в сравнении.

SUMMARY

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF SOME TERMS CONNECT WITH CEREMONIES

Musayeva I.I.

Keywords: ceremony, betrothed, bridegroom fiance, veil

Investigation of structural – semantic and functional evolution of ceremony lexemes and researching ethno linguistic factors comparatively are very important. Linguistic analysis of some ceremony words being phonetically different but expressing semantically same meaning in different Turkish languages are given in the article and ethno linguistic factors are investigated comparatively.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.11.2016
Son variant